

RENÉ VAN SWAANINGEN*

Gevangenis: bewijs van onvermogen

Beelden van het tweede internationale congres over (gevangenis-) abolitionisme

Van 24-27 juni 1985 werd aan de Amsterdamse Vrije Universiteit de tweede 'International Conference On Prison Abolition' (kortweg ICOPA'85) gehouden, op initiatief van Prof. Herman Bianchi. De eerste ICOPA vond plaats in mei 1983 te Toronto. Was het congres daar gericht op de afschaffing van de gevangenis, het amsterdamse congres werd geplaatst in een breder abolitionistisch perspectief. Men wilde de formalistisch-juridische aanpak van criminaliteit aan de kaak stellen en de strafrechtelijke pretenties herzien. Doel was het ontwikkelen van een niet repressief proces van conflictregulering ter vervanging van de gevangenis als metafoor van punitief denken.

Opzet, structuur en realisatie

De opzet van ICOPA'85 is geweest om de abolitionistische theorievorming op een hoger peil te brengen door wetenschappers, praktijkmensen en politici met elkaar over de materie te laten discussiëren. Doordat de minister van justitie juist enige weken tevoren zijn plannen omtrent gevangenis-nieuwbouw kenbaar maakte, ontstond in de media een felle discussie over zin en onzin van de ons als stenen voor brood verkochte gevangenis. Kortom, over een gebrek aan publiciteit viel op het congres niet te klagen. ICOPA'85 telde circa 185 geregistreerde deelnemers uit voornamelijk (West-, Zuid-, Noord-) Europa en Noord-Amerika, een aantal uit Australië en Zuid-Amerika, en een enkeling uit Oost-Europa en Azië. Onder hen waren wetenschappers, 'grassroot'-activisten, reclasserders, kleine religieuze groeperingen, (ex-)gedetineerden, verenigingen voor strafrechtshervorming als bijvoorbeeld de Coornhert-Liga, advocaten, journalisten, enkele rechters, en een enkele verdwaalde politicus. Aperte tegenstanders hebben zich niet gemanifesteerd. Helaas waren er geen vertegenwoordigers van slachtofferhulp projecten aanwezig. Misschien verkeerden zij in de veronderstelling dat criminologen er op uit zouden zijn 'criminen' in de watten te leggen; misschien ook was hun afwezigheid slechts te wijten aan hun schrijnende tekort aan geld en personeel.

* Student-assistent aan het Criminologisch Instituut VU, een organisator van het congres.

Discussies over het weer bij het strafproces betrekken van de benadeelde partij -in persoon of vertegenwoordigd door bijvoorbeeld een slachtofferhulpproject- konden nu slechts op een academisch niveau worden gevoerd. Ook van politieke zijde was de belangstelling bepaald gering te noemen. Die zal wel komen als er electoraal gewin met een abolitionistische stellingname te behalen valt. Zo ver is het echter nog niet, er zal nog behoorlijk moeten worden gelobbyd, wil abolitionisme een politiek issue worden.

Naar goede abolitionistische traditie lag niets van wat er te gebeuren stond echt vast: het programma was 'un-finished'. Iedere congresdag bestond uit een lezing, een nationale presentatie en twee blokken groepsdiscussies, doch *hoe* dat alles zou moeten verlopen, werd veelal ad hoc vastgesteld, zodat er nogal wat aantrekkelijke speelruimte overbleef. In de drie lezingen heeft de geplande drie-eenheid van wetenschap, praktijk en politiek gestalte gekregen. Bianchi sprak in zijn openingslezing over de gevaren die de abolitionist op zijn lange doch zekere weg naar gerechtigheid bedreigen. Raymond Shonholtz beschreef de nongouvernementele praktijk van conflict-bemiddeling in de door hem in 1976 te San Fransisco opgezette buurt-rechtscentra, genaamd 'community boards'. Euro-parlementariër Bram van der Lek trachtte een politieke vertaling voor abolitionisme te vinden.

Nationale presentaties zouden moeten dienen om de specifieke zwaartepunten per land te benadrukken, doch omdat er door veel landen geen verslag werd gedaan, is dat slechts ten dele duidelijk geworden. In de secties en workshops werd gediscussieerd over de door de deelnemers geleverde bijdragen, die deels zijn opgenomen in de 279 pagina's tellende bundel, en deels los zijn verspreid. Een panel-discussie aan het eind van het congres zou dienen om de sectie- en workshop-resultaten plenair kenbaar te maken. Hoewel veel werk verricht is om de notulen pan(el)-klaar te maken, sloeg het panel, onder voorzitterschap van Prof. Louk Hulsman, een andere weg in. Men volstond met het geven van de eigen mening. Dat nam zo veel tijd in beslag, dat een discussie met de zaal niet meer op gang kon komen.

Abolitionsime als anticiperende theorie

Dat abolitionisme voor veel buitenstaanders nog erg ver weg staat, bleek op de aan het congres voorafgaande persconferentie in de Haagse Nieuwspoort. Tussen de welwillende vragen door was een rotsvast geloof in straf als rechtvaardige vergeldingsactie van de rechtsorde te bemerken. Op een 'misdaad' hoort axiomatisch straf te volgen; aan een agogische waarde van de conflictsonderhande-

ling zelf lijkt men vooralsnog geen boodschap te hebben. Ze (justitie) moet er wat aan doen; een verantwoordelijkheid die wij *zelf* hebben, ligt kennelijk minder voor de hand. De moderne mens is 'de-skilled', zegt Shonholtz, onbekwaam gemaakt om zelf nog enig probleem op te lossen; men schuift het af, als het product van zijn onmacht, naar de deskundige die reeds met open armen klaarstaat. Een antwoord te vinden op de vraag hoe mensen ertoe gebracht kunnen worden zichzelf weer als actieve partij in het sociale spel te gaan zien, lijkt één van de belangrijkste taken voor de abolitionist. Dit houdt onder meer in, dat mensen een minder apathische houding zullen moeten aannemen, indien zij een delict zien gebeuren. Omstanders steken vaak geen poot uit, zegt politie-psycholoog Frans Denkers, die besloot tijdens het congres maar eens de proef op de som te nemen. Wat gebeurde er?

Incident

Een wat verlopen figuur doolt verdacht zoekend langs de lunchtafeltjes. De koffiedames hebben hem al lang opgemerkt en kunnen er nog net van worden weerhouden de VU-bewakingsdienst in te schakelen. Ze zouden hem best wat te eten hebben willen geven, de koffiedames, zo zielig keek hij. De 'junk' steelt een tasje van één der congresgangsters en tracht op haar schreeuwen te ontvluchten. Nog voordat hij de deur heeft bereikt, heeft iemand hem al te pakken. Als mosterd na de maaltijd komen er, onwaarschijnlijk snel, twee politie-agenten binnengerend die het ook op onze junk gemunt hebben. 'Wij regelen het zelf wel, u kunt wel weer gaan', zeggen enkele congresgangers tot de beide wetsdienaren. Het mag niet baten. De agenten beginnen, midden in de VU-cantine, proces-verbaal op te maken. Het abolitionistische publiek blijft bepaald niet wezenloos toekijken. Het slachtoffer wordt aangespoord zich met de dader en de agenten te bemoeien. Desondanks wordt de junk weggevoerd. En daarmee blijkt, vreemd genoeg, ook de belangstelling voor het slachtoffer te zijn verdwenen. De gemoederen waren intussen behoorlijk verhit. Men wilde een deel van het middagprogramma inruimen voor een bespreking van het gebeurde. Een vraag door velen was: was het politieoptreden nu echt of in scène gezet? Denkers betrad het podium en begon een veel te rationeel en te langdradig verhaal af te steken tegenover de sterk geëmotioneerde menigte. De 'kernvraag' liet hij onbeantwoord. Denkers' handlanger, Victor Blankevoort, trachtte de zaak te suspen. Zonder een echt antwoord te geven, stuurde hij er op aan eerst de video, die van het gebeurde gemaakt was, te gaan bekijken. Aan de hand daarvan zou de bedoeling van het geheel wel duidelijk wor-

RENÉ VAN SWAANINGEN

den. Niets daarvan, vond een kleine harde kern van voornamelijk Canadezen en Amerikanen, en zij bezetten het podium. Nu er een echt conflict was ontstaan, geraakten de abolitionistische idealen wat op de achtergrond. De 'politieman' (Denkers!) moest verdwijnen, vond men. Hij was *slecht*, werd er zelfs geroepen. Had Manuel Kneepkens in zijn briljante essay in KRI-katern 'De Af-schaffers' (juni 1985) niet juist gezegd, dat wij geen vijanden hebben, maar 'slechts mensen die nog niet weten dat ze onze vrienden zijn?' Enfin, jegens degenen die deze opmerkingen lanceerden, heeft een andere abolitionist, Friedrich Nietzsche, iets opgemerkt, waardoor wij ons abolitionistische geloof niet behoeven te verliezen: 'Sterke wateren voeren veel stenen en troep met zich mee, sterke ideeën veel warhoofden'. En zo zal het met abolitionisme ook wel zijn. Men was dus boos. De vrije structuur van het congres werd op zijn uitersten beproefd. Men voelde zich gebruikt voor een experiment. 'Prima', antwoordde een ex-gedetineerde, 'dan kunnen jullie geïsoleerde wetenschappers ook eens voelen hoe dat is.' Hier had men niet voor betaald, dit stond niet op de agenda, zeiden anderen. Het programma vermeldde een nationale presentatie voor Noord-Amerika. Ik kon niet nalaten op te merken, dat wij deze, door hun starre houding en gebrekkige relativiseringsvermogen, in de meest perfecte vorm hadden kunnen aanschouwen. Besloten werd over de voortgang van deze middag te stemmen. Het overgrote deel der aanwezigen wilde de video graag zien. Enkele mensen besloten hierop de zaal te verlaten. De videoband op zichzelf bleek toen in het geheel geen aanleiding te geven tot het herzien van abolitionistische pretenties. Iedereen die zich tekort gedaan voelde, of meer wilde dan geboden werd, kon rekenen op ruimte in het programma van de volgende dag. Wat een ieder uit deze middag kon leren was, dat ook abolitionisten nog wel één en ander aan conflict-regelings-capaciteiten en reflexiviteit te leren hebben, indien zij zelf in een conflict verwickeld zijn; dat ook 'Shonholtzen' de-skilled zijn.

Criminaliteit en context

Het interessante van community boards is niet in de eerste plaats gelegen in het aantal conflicten dat zij zonder justitiële interventie oplossen. Het zijn voornamelijk zaken die in Nederland zelden of nooit tot een gevangenisstraf zouden leiden. Belangrijke noties zijn:

- het oplossen van een conflict heeft therapeutische waarde;
- het kleine maar on-uitgeprate conflict is voedingsbodem voor ernstiger problemen;

– verloren gegane conflict-regelings-capaciteiten kunnen opnieuw worden aangeleerd, ‘re-skilled’, in buurten en op scholen. Dit educatieve element van Shonholtz’ programma wordt in Nederland opgepakt door de Stichting Leerplan Ontwikkeling uit Enschedé, die door middel van onderwijsprogramma’s voor het vak maatschappijleer aan middelbare scholieren een bredere kijk op criminaliteit probeert mee te geven. Heel vaak is het regelen van een conflict het oplossen van het probleem Babel, aldus Shonholtz. Wat relevant is, en wat niet, is volkomen subjectief, en kan nimmer worden vastgesteld binnen een zo sterk reductionistisch paradigma als het juridische. De gerichtheid op waarheidsvinding en het individualiseren van ‘het kwaad’ werkt liegen, draaien en vleien in de hand. Bij community boards wordt getracht dit te voorkomen. Van een rechter, die waar van onwaar en goed en kwaad scheidt, is bij hen dan ook geen sprake. Partijen bepalen de definitie van het probleem, en ‘panellleden’ vervullen een bemiddelende functie. Zij confronteren de wederzijdse visies met elkaar en vragen partijen om zich in elkaars situatie te verplaatsen. Zo-doende moet bij hen het besef gaan leven, dat zij er *samen* iets aan moeten doen. De opstelling en naleving van hun overeenkomst wordt door community boards begeleid. Je zou dit proces een praktische vertaling van abolitionistische ideeën als het assensus-model (Bianchi) of het participatory-justice-model (Christie) kunnen noemen, die op hun beurt weer geïnspireerd zijn door de praktijk van conflict-onderhandeling in door ons primitief genoemde culturen. Een aanwezige native-american — een indiaan zeggen wij — maakte ons hierop reeds attent. Hij meent, dat zijn cultuur wel eens de oplossing zou kunnen bieden voor de crises in onze anomische westerse democratieën. Met het victim-orriented-court (Christie) als uitgangspunt doet Wayne Northey verslag van een door Mennonieten geïnitieerd Victim Offender Reconciliation Project (VORP). Vergeldend straffen wordt door hen afgewezen, omdat tweemaal kwaad geen goed maakt — alle geleuter over het herstellen van één deuk in de ‘rechtsorde’ ten spijt. Het VORP is gericht op de vergeving van de dader door het slachtoffer. Maar ook indien dit niet kan worden bereikt, is er een grote kans dat een dader, doordat hij nu eens direct in contact is gekomen met de gevoelens van het slachtoffer en de resultaten van zijn daden, afziet van recidive. Dat kan van het strafrecht niet gezegd worden; dat is alleen maar hard tegen mensen, niet tegen criminaliteit, zeggen de Mennonieten. Bianchi’s vrijplaats-idee, uitgebreid bediscussieerd, blijkt niet te zijn verdwenen sinds na de Franse revolutie de wet werd uitgeroepen tot het asiel voor allen. Een door Shonholtz genoemd London’s initiatief, ‘Holding Institution’, bemiddelt, net als

RENÉ VAN SWAANINGEN

community boards, in conflicten. Het bemiddelt echter ook indien één der partijen *niet* wil praten. De aangifte bij de politie wordt opgeschort, totdat blijkt dat de weigerachtige partij ècht niet van plan is aan de onderhandelingstafel te verschijnen. Een basis voor de vrijplaats, het tot bedaren laten komen van de gemoederen en het opschorten van de vervolging, is gelegd. Zo ontwikkelt abolitionisme zich in dialectiek met het strafrecht. Op het congres kwamen er nog andere projecten ter sprake, waaruit de abolitionist hoop op een betere toekomst kan putten. Dat de noodzakelijke sociale controle behoorlijk uit de hand kan lopen in een maatschappij die de-skilled is en gemakkelijk kan ontaarden in net zo punitief gerichte burgerwacht-achtige activiteiten, is het thema van Prof. Stan Cohen's bijdrage. Hij benadrukt dat repressieve controle inadequaat is en dat sociale controle latent aanwezig moet blijven, wil zij preventief werken.

Classicisme, racisme en sexismen

Omdat het strafrechtelijke systeem een afspiegeling is van de heersende machtsverhoudingen, voelen vele sociale minderheden zich buitenspel gezet. De rechten — zoals bescherming en gelijkheid voor de wet — die de wetgever ook aan hun heeft gegeven, worden door de voorzitter van de Britse RAP, Tony Ward, gekenschetst als 'symbols and noble lies'. In Nederland wijzen de studies van Jongman (maar ook de schertsvertoning bij de vervolging van heren als RSV-topman De Vries, waardoor wij weer exact weten wat onder 'handhaving van de rechtsorde' moet worden verstaan) er op, dat gelijkberechtiging in de praktijk nogal tegen blijkt te vallen. Eén van de groepen die buitengewoon vaak gepakt wordt door justitie en zich in de kou gezet voelt, is die van de etnische minderheden. Zij komen, volgens de Amerikaan Frank Dunbaugh, gemiddeld 12½ maal zo vaak met justitie in aanraking als blanken in de Verenigde Staten. Bij de doodstraf liggen de verhoudingen nog schever. Er is nog haast geen blanke tot de doodstraf veroordeeld voor het vermoorden van een zwarte, terwijl de zwarte die een blanke opzettelijk doodt de stoel, de spuit of het gas nauwelijks kan ontlopen. Congresganger Delbert Tibbs, zelf eens tot de doodstraf veroordeeld, kan hier (gelukkig) van meepraten. Porter Kirkwood en Marge Woods wijzen, als representanten van de Amerikaanse 'National Taskforce for People of Color', op het cruciale belang van een andere visie op gerechtigheid. Abolitionisme is voor hen de strijd tegen classicisme, racisme en sexismen; de slavernij is al afgeschaft. Dat was het eerste abolitionistische succes. Een andere groep die potentieel haaks staat op de maatschappelijke orde, en

daarom niets van het strafrecht te verwachten heeft in hun strijd tegen de derde poot van bovengenoemde trits, zijn vrouwen. Heikelen Verrijn Stuart heeft dat al vele malen — in het maandblad *Nemesis* — benadrukt. 'Alleen bourgeois-feministen hebben reden om bescherming bij het strafrecht te zoeken' (Davidson). Joyce Hes probeert minder punitief gerichte mogelijkheden voor bescherming van vrouwen tegen (sexueel) geweld aan te dragen. Zij zoekt deze met name in de privaatrechtelijke sfeer; iets wat voor veel meer gecriminaliseerde conflicten een betere oplossing zou zijn, menen Louk Hulsman en Coornhert-Liga voorzitter Job Knap.

De politiek van het slechte geweten

De belangrijkste aanbeveling die Bram van der Lek heeft voor zijn abolitionistische publiek is hen aan te raden zo veel mogelijk fundamentele kritiek te blijven leveren op de toenemende neo-classicistische tendensen in het strafrecht. Laat ons een politiek van het slechte geweten (De Haan) voeren, met de vredes-, milieu-, vrouwenbeweging en de groene politiek als potentiële bondgenoten. Door ons hinderlijk volgen van beleidsmakers zoveel mogelijk in de media te brengen, worden de slecht geïnformeerde politici — en de publieke opinie — van hun door 'sensatienieuws, gangsterfilms en politseries' (Gaucher) bepaalde beeld van criminaliteit afgeholpen. Hoe dat beeld zou kunnen veranderen proberen KRI/ARV, Delinkwentie en Samenleving, en de eerder genoemde SLO uit Enschedé samen, onder de wervende naam 'Common Nonsense Shop' aan te geven. Wij moeten gebruik maken van de crises in het geloof in de staat en het servomechanisme, het strafrecht. De steken die zij laten vallen moeten wij oppikken, zegt Dr. Sebastian Scheerer. Dat het strafrecht meer verwachtingen opwekt dan het waarmaakt, is een besef dat niet alleen bij abolitionisten leeft. (Zie bijvoorbeeld A. G. Dato Steenhuis, Leeuwarder Crt. 22 dec. '84) In het maatschappelijk blufpoker is disciplineren poker-aas; strafrecht, psychiatrie, arbeidsethos, onderwijssysteem en leger de vijf kaarten. Wij moeten er op wijzen, dat er met doorgestoken kaart gespeeld wordt. Willem de Haan is in deze barre tijden, waarin het 'surveiller et punir' (Foucault) weer wordt aangescherpt, bang dat wij ons wel eens zouden kunnen moeten concentreren op de verdediging van wat reeds verworven is. Aan nieuwe, radicale veranderingen komen we op dit moment waarschijnlijk niet toe. Wel moeten wij voorkomen te berusten in een pessimisme dat ook de kritische criminologie van de zeventiger jaren tot een neoklassiek defaitisme

RENÉ VAN SWAANINGEN

heeft doen verschrallen. Haar scepsis heeft belemmerend gewerkt op de ontwikkeling van nieuwe ideeën, zegt Cohen tijdens de panel-discussie. Het fundamentalisme en utopisme waartoe veel abolitionisten neigen, is vanuit strategisch oogpunt onverstandig, aldus Van der Lek. Morele en ideologische overwegingen liggen vanzelfsprekend aan de basis van een politiek van het slechte geweten. Uitstoting is dehumaniserend, het kweekt een klasse van 'miserabelen' en blijft immer in strijd met onze opvattingen over vrijheid en menselijke waardigheid; hierdoor is het onmogelijk zich voor te stellen, dat een gevangenis ooit zou kunnen bijdragen tot een rechtvaardiger maatschappij. In je dagelijks werk als abolitionist zul je je echter tevreden moeten stellen met minder hoogstaande idealen dan de totale afschaffing van de gevangenis.

Abolitionisme moet geleefd worden, schreef Manuel Kneepkens al in zijn onvolprezen essay, en organiseerde zijn 'Battle of Jericho', de omgang rond de Bijlmerbajes. De daar verblijvende gedetineerden, met wie de congresgangers 's middags, binnen, nog van gedachten hadden gewisseld, betuigden 's avonds (nu gescheiden door dikke ramen, muur en gracht) al bonzend, lichtsignalend en stampend hun sympathie. Abolitionisme wil bevrijden, bevrijden van de gevangenis als metafoor van punitief denken. Mochten wij ooit nog een leus nodig hebben, dan zou die in dit licht kunnen zijn: schaf de gevangenis af, te beginnen met die in je eigen hoofd!

Detentie als proces van beschaving

Van abolitionisme naar herstel*

Gert Jan Slump, Veronique Aicha Achoui, Frans Douw & Jaap A. van Vliet

1. Inleiding

In een nummer van PROCES uit 1985 schrijft René van Swaaningen over het tweede internationale congres over (gevangenis)abolitionisme,^{1,2} dat van 24 tot 27 juni 1985 aan de Amsterdamse Vrije Universiteit werd gehouden. 'Is de gevangenis een bewijs van onvermogen?', noemde hij zijn artikel. Anders dan bij het eerste internationale congres in 1983 in Toronto, dat was gericht op afschaffing van de gevangenis, werd het Amsterdamse congres geplaatst in een breder abolitionistisch perspectief. Men wilde, stelt Van Swaaningen, 'de formalistisch-juridische aanpak van criminaliteit aan de kaak stellen en de strafrechtelijke pretenties herzien. Doel was het ontwikkelen van een niet repressief proces van conflict-regulering ter vervanging van de gevangenis als metafoor van punitief denken.'³ Het artikel van Van Swaaningen ('beelden' van het congres, zoals hij het noemt) geeft een enigszins hilarische indruk van het congres, dat circa 185 deelnemers telde vanuit verschillende delen van de wereld. 'Onder hen waren wetenschappers, "grassroot"-activisten, reclasseerders, kleine religieuze groeperingen, (ex-)gedetineerden, verenigingen voor strafrechthervorming als bijvoorbeeld de Coornhert-Liga, advocaten, journalisten, enkele rechters en enkele verdwaalde politici.'⁴ Vanuit slachtofferhulpprojecten waren geen vertegenwoordigers aanwezig, wat te wijten zou kunnen zijn aan een schrijnend tekort aan geld en personeel, maar wellicht ook verkeerden zij in de veronderstelling dat criminologen erop uit waren criminelen in de watten te leggen, suggereert Van Swaaningen. 'Naar goede abolitionistische traditie' stond het programma van het congres niet écht vast: hoe de lezingen en groepsdiscussies zouden verlopen werd ad hoc vastgesteld, er vond veel discussie plaats en er was ook sprake van enkele incidenten

* Dr. Gert Jan Slump is criminoloog en medeoprichter van Restorative Justice Nederland en Jongerenrechtbanken Nederland en medeontwikkelaar van Communityprocessing. Veronique Aicha Achoui is sociaal psycholoog en nationaal coördinator RESCALED. Frans Douw is voormalig gevangenisdirecteur, host van Prison Show en bestuurder van de stichting Herstel en Terugkeer. Dr. Jaap A. van Vliet is zelfstandig gevestigd adviseur en onderzoeker en sinds 1999 lid van de redactie van PROCES.

1 International Conference On Prison Abolition (ICOPA '85), op initiatief van prof. Herman Bianchi. Het *abolitionisme* is overigens een stroming onder criminologen die zich niet alleen bezighouden met de bestudering van de oorzaken van misdaad en criminaliteit, maar ook een ingrijpende aanpassing van het bestaand strafrecht voorstaan.

2 R. van Swaaningen, 'Gevangenis: bewijs van onvermogen. Beelden van het tweede internationale congres over (gevangenis-) abolitionisme', PROCES 1985, 9, p. 242-249.

3 Van Swaaningen 1985, p. 242.

4 Van Swaaningen 1985, p. 242.

Gert Jan Slump, Veronique Aicha Achoui, Frans Douw & Jaap A. van Vliet

die tot conflicten en boosheid onderling leidden. In dat kader citeert Van Swaanningen uit het werk van de abolitionist Friedrich Nietzsche: 'Sterke wateren voeren veel stenen en troep met zich mee, sterke ideeën veel warhoofden.'⁵ En om die sterke ideeën ging het uiteindelijk toch. Kunnen direct betrokkenen ertoe worden gebracht, was de vraag, zichzelf (weer) als actieve partij te zien in het sociale spel door zelf problemen en conflicten op te lossen in plaats van ze af te schuiven naar justitie of andere deskundigen? 'De gerichtheid op waarheidsvinding en het individualiseren van "het kwaad" werkt liegen, draaien en vleien in de hand. Bij community boards wordt getracht dit te voorkomen', wordt gesteld.⁶ Het abolitionisme wil dan ook wegblijven bij het toepassen van detentie en gaat weliswaar uit van het uiteindelijk afschaffen van de gevangenis, maar legt de nadruk op het oplossen van conflicten in onder meer 'community boards', met daarbij de volgende uitgangspunten:

- het oplossen van conflicten heeft therapeutische waarde;
- het kleine maar onbesproken gebleven conflict is voedingsbodem voor ernstiger problemen;
- verloren gegane conflictregelingcapaciteiten kunnen opnieuw worden aangeleerd, 're-scilled', in buurten en op scholen.⁷

Het is in dit bestek niet mogelijk verder op het verslag van dit interessante congres in te gaan. Maar de vraag doet zich wel voor of dan wel in hoeverre de ontwikkeling van het herstelrecht⁸ in de afgelopen decennia in het verlengde ligt van het hiervoor beschreven abolitionistische perspectief. Wij zullen dit in het navolgende onderzoeken.

2. Ontwikkelingen in straffen

In Nederland nam in de jaren tachtig van de vorige eeuw de gemiddelde lengte van de straffen toe.⁹ Maar daarnaast steeg vanaf het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig het aantal alternatieve sancties en bleef de strafoplegging tot eind jaren negentig sterk beïnvloed door de ideeën van genoemde

5 Van Swaanningen 1985, p. 244-245.

6 Van Swaanningen 1985, p. 246.

7 Van Swaanningen 1985, p. 245-246.

8 Walgrave definieert herstelrecht als een visie op recht doen die prioriteit geeft aan het herstel van de schade, leed en sociale onrust die door een misdrijf zijn ontstaan. Waar binnen het traditionele strafrecht vergelding als primair doel wordt benoemd, ligt het primaire doel van het herstelrecht dus in het herstel van de aangerichte schade. Leedtoevoeging wordt niet nagestreefd, maar kan wel een neveneffect zijn. G. Bazemore & L. Walgrave, 'Restorative Juvenile Justice. In Search of Fundamentals and an Outline for Systematic Reform', in: G. Bazemore & L. Walgrave (red.), *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm by Youth Crime*, Monsey, New York: Criminal Justice Press 1999.

9 J.G.C. Kester & J. Junger-Tas, *Criminaliteit en strafrechtelijke reactie. Ontwikkelingen en samenhangen* (Onderzoek en beleid nr. 138), Den Haag/Gouda: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Gouda Quint 1994, p. 69 e.v.

strafrechtshervormers van het strafrecht, de Utrechtse school,¹⁰ de Coornhert Liga en ook Tulkens, directeur gevangeniswezen van 1975 tot 1985. Deze laatste zette met de nota *Taak en toekomst*¹¹ een humaan en op rehabilitatie gericht beleid in. Gemeenschappelijke toon was dat gevangenisstraf een minder passende reactie op een delict werd gevonden en gepleit werd voor alternatieve sancties. En als gevangenisstraf dan toch onvermijdelijk was en ten uitvoer diende te worden gelegd, dan diende bij de uitvoering van die straf alles gericht te zijn op het voorkomen of verminderen van detentieschade en op voorbereiding van terugkeer in de samenleving.

Eind vorige eeuw was sprake van geloof in de ‘maakbare mens’: iemand kon met de juiste (‘what works’) aanpak verbeteren, zelfs als de persoon verslaafd was, in de war was of een grote afstand had tot de samenleving, of zonder werk en inkomen zat. Er ontstonden drugsvrije afdelingen, integratieprojecten en afdelingen voor bijzondere zorg in onze gevangenissen. Het motto was: richt je niet op wat mensen niet kunnen, maar maak optimaal gebruik van wat ze wel kunnen. Dat was de kortste weg naar een ander, maatschappelijk aanvaardbaar bestaan.¹²

3. Herstelgerichte detentie

Bij herstelbemiddeling en mediation worden, na een delict en indien door hen gewenst, het slachtoffer en de dader uitgenodigd om, onder leiding van een gecertificeerde bemiddelaar of mediator, met elkaar in gesprek te gaan zodat de dader excuses kan aanbieden en kan kijken hoe hij of zij de situatie weer zo veel mogelijk kan herstellen en goedmaken.¹³ Maar herstelgerichte detentie is breder. Sinds tien jaar worden er steeds meer programma’s en activiteiten ontwikkeld en aangeboden in het kader van herstelgerichte detentie, zowel binnen de gevangenis als door maatschappelijke organisaties. Binnen herstelgerichte detentie wordt er onderscheid gemaakt in vier herstelopgaven:

- 1 zelfherstel;
- 2 herstel met het netwerk (sociaal herstel);
- 3 herstel met het slachtoffer of nabestaanden (herstelrecht in enge zin);
- 4 herstel met de samenleving (maatschappelijk herstel).

Begin deze eeuw werden binnen penitentiaire inrichtingen (PI’s) en justitiële jeugdinrichtingen (JJJ’s) *herstelconsulenten* aangesteld. Herstelconsulenten zijn binnen de PI waarin zij werkzaam zijn een spin in het web rond herstelgerichte

10 Zie deze toegankelijke beschrijving van Constantijn Kelk: www.canonsociaalwerk.eu/nl_rcl/details.php?cps=9&canon_id=438.

11 *Kamerstukken II* 1981/82, 17539, nrs. 1-2.

12 J.A. van Vliet, “What Works?” *Een vraag of het antwoord bij het terugdringen van recidive?*, in: *De vogel vrij* (Liber amicorum voor prof. dr. mr. Martin Moerings), Boom Lemma uitgevers 2011, p. 267-276.

13 Zie A. Menger & J.A. van Vliet, ‘Voorbij misdaad en straf. Ontgijzeld van schuld door herstelrecht’, in: S. Verhagen, L. Linders & M. Ham (red.), *Verlossing van schuld en boete. Onorthodoxe oplossingen voor onbetaalde rekeningen. Jaarboek 2014 Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, Amsterdam: Van Gennep 2014, p. 147-160.

activiteiten. De herstelconsulent werkt met mensen in detentie aan bewustwording en is in de inrichting aanspreekpunt voor vragen rondom herstel.

De *geestelijke verzorging* neemt daarnaast als ‘vrijplaats in de bajes’ als vanouds op basis van een herstelgerichte taakopvatting ook een onafhankelijke plaats in binnen herstelgerichte detentie.

De *re-integratiecentra* (RIC's) spelen een belangrijke rol bij herstelgerichte detentie en de maatschappelijke connectie. Binnen de RIC's werken mensen in detentie aan hun terugkeer en houden diverse organisaties, zorginstellingen, gemeenten, reclassering en vrijwilligersinstellingen spreekuur. Nieuw is dat gemeenten in het kader van een bestuurlijk akkoord¹⁴ over de re-integratie van burgers die uit detentie terugkeren tal van initiatieven nemen om al bij aanvang van detentie contact te leggen met gedetineerde burgers en hun netwerk. Een mooi voorbeeld is een project van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI), de reclassering en gemeente Zwolle, genaamd ‘Samen Starten’.¹⁵ Daarnaast zijn er diverse *bewustwordingsprogramma's* die zich richten op zelfherstel, het voorbereiden van een bemiddeld contact met het slachtoffer of de nabestaande(n) en herstel met het netwerk.¹⁶

Tal van *herstelrechtvoorzieningen* bieden ondersteuning bij het herstelproces tussen slachtoffer en gedetineerde. Herstelbemiddeling (naast en los van het strafrecht), mediation in strafzaken (binnen het strafrecht) en herstelconferenties zijn de belangrijkste. Partijen kunnen hier zowel voor als tijdens of na de zitting, tijdens detentie en in voorbereiding op voorwaardelijke invrijheidstelling en penitentiaire programma's gebruik van maken. De bekendheid en het gebruik van herstelrechtvoorzieningen neemt snel toe.

Ook *ontmoeting en contact met het eigen netwerk* is een essentieel onderdeel van herstelgerichte detentie. De ‘achterblijvers’ vormen een specifieke doelgroep binnen herstelgerichte detentie waaraan door diverse organisaties aandacht wordt besteed.¹⁷

Elke penitentiaire inrichting moet sinds 2018 een *herstelplan* opstellen. In het herstelplan beschrijven de PI's hun activiteiten in het kader van de hiervoor genoemde vier herstelopgaven. Er is een handreiking opgesteld en de bedoeling is dat op basis van alle herstelplannen herstelgerichte detentie de komende jaren verder wordt ontwikkeld. Een mogelijk nieuwe ontwikkeling is dat gedetineerden samen met hun netwerk en professionals zo mogelijk vroegtijdig in detentie een

14 1 juli 2019, ministerie van Justitie en Veiligheid, Vereniging van Nederlandse Gemeenten, reclassering en Dienst Justitiële Inrichtingen.

15 www.sancieuitvoering.nl/actueel/nieuws/2020/01/07/project-samen-starten-good-practice-handreiking, geraadpleegd op 16 november 2020.

16 Zoals ‘Kiezen voor Verandering’, ‘Puinruimen’ en SOS-cursussen waarin mensen in detentie werken aan herstel. Gevangenzorg Nederland werkt daarnaast met het programma ‘Building Bridges’.

17 Zowel penitentiaire inrichtingen zelf (de *Family Approach* in Noord-Nederland) als externe samenwerkingspartners als Exodus en Gevangenzorg Nederland draaien tal van familieprogramma's. Het platform Relaties van (ex-)Gedetineerden en de stichting Achterblijvers na Detentie zijn voorbeelden van zelforganisaties van achterblijvers. Hierop aansluitend is het inzetten van *ervaringsdeskundigen*, zowel mensen uit detentie als slachtoffers en nabestaanden, bij activiteiten binnen en buiten detentie erg in opkomst.

eigen *individueel herstelplan* gaan opstellen. Dat zou onzes inziens op termijn onderdeel kunnen worden van de detentie- en re-integratieactiviteiten en eigenaarschap in het detentieproces kunnen versterken.

4. Transformatieve benadering

Een andere ontwikkeling die aansluit bij ontwikkelingen in het gevangeniswezen is de zogenoemde *transformatieve benadering*.¹⁸ Een misdrijf is deels het gevolg van de context en systemen waar iemand deel van uitmaakt. Verandering geschiedt dan niet alleen op individueel maar ook op relationeel en bovenal institutioneel niveau. Herstellen impliceert verandering in sociale systemen om nieuwe delicten te voorkomen. De focus wordt verlegd van individu naar systeem. De laatste jaren komen tal van nieuwe transformatieve detentievormen tot ontwikkeling in de vorm van kleinschalige voorzieningen. Dit zijn detentievoorzieningen die meestal in de gemeenschap zijn gelokaliseerd, waardoor een gedetineerde zo veel mogelijk normaal kan blijven functioneren. De bekendste zijn KV Amsterdam West voor jeugdigen, De Compagnie in PI Krimpen aan den IJssel en het Huis van Herstel van de PI Almelo. In De Compagnie gaan de dertig bewoners, 'de compagnons' genoemd, vier dagen in de week aan het werk of werken toe naar een vaste baan na detentie. In het avond- en weekendprogramma, dat volledig uitgevoerd wordt door vrijwilligers van Gevangenzorg Nederland, wordt gewerkt aan herstel met familie, samenleving en slachtoffers.¹⁹

De PI Almelo heeft, op basis van ideeën die zijn ontwikkeld in een denktank van dertig ketenpartners en ervaringsdeskundigen, het initiatief genomen voor een Huis van Herstel. Samen met de drie reclasseringsorganisaties, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties is in Oost Nederland een fysiek Huis van Herstel ingericht voor 29 bewoners in de laatste 180 dagen van hun detentie. Hier verblijven mensen in detentie die geen huis hebben en daarnaast (verslavings- of psychische) zorg nodig hebben. Het kleinschalige detentie-initiatief is bedoeld om mensen in detentie in deze laatste fase te ondersteunen om te voorkomen dat zij na hun vrijlating in een gat vallen.²⁰

5. Van persoonsgerichte detentie naar contextgerichte detentie

De organisatie RESCALED²¹ komt voort uit de wens naar een andere toekomstige ontwikkeling binnen het detentiestelsel; het idee dat het wel degelijk anders kan in de strafuitvoering, met name als het gaat om gevangenen en dat we daarvoor als samenleving en burgers een collectieve verantwoordelijkheid dragen.

18 Zie ook 'Koers en kansen voor de sanctie-uitvoering', www.sanctieuitvoering.nl/, geraadpleegd op 18 november 2020.

19 www.gevangenzorg.nl/ondernemers/decompagnie?gclid=EAIaIQobChMI_vmH1eiJ7QIVFLVCh02BALUEAAAYASAAEgLSiPD_BwE, geraadpleegd op 16 november 2020.

20 www.sanctieuitvoering.nl/projectenlab/varieteit-en-flexibiliteit-van-detentievoorzieningen/huis-van-herstel, geraadpleegd op 16 november 2020.

21 Zie www.restorativejustice.nl/nl/projecten-activiteiten/rescaled/.

Gert Jan Slump, Veronique Aicha Achoui, Frans Douw & Jaap A. van Vliet

Deze beweging wil vanuit een onbehagen over het huidige detentiesysteem een keuze maken om op een andere manier met criminaliteit en de sanctionering daarvan om te gaan. Wil je binnen het detentiesysteem over twintig jaar een verandering bewerkstelligen, dan moet je nu beginnen: het ontwerpen van nieuwe detentievoorzieningen kost immers tijd. Pas dan kan een rechtssysteem veranderen van een systeem van geïsoleerde aanpak, de gevangenis, naar een geïntegreerde aanpak, een detentiehuis. Een detentiehuis hoeft niet groot te zijn. Het is een voorziening waar zo'n vijftien mensen wonen of verblijven, midden in een buurt, en maatwerk kan worden geleverd. Het is ook een voorziening waarbinnen iedere burger en elke organisatie die zich verantwoordelijk voelen voor het welbevinden van henzelf én hun gedetineerde medeburgers, verantwoordelijkheid nemen om de persoonlijke situatie van direct betrokkenen en de sociale context te verbeteren. Het gaat om onder meer bewustwording, resocialisatie, gezamenlijke verantwoordelijkheid en buurtintegratie. (Crimineel) gedrag wordt daarbij beschouwd als uitkomst van zowel persoonskenmerken als sociale omstandigheden en de specifieke situatie: er wordt niet één schuldige voor het gebeurde aangewezen, maar er wordt collectief verantwoordelijkheid gedragen.

6. Afsluitend

Vergelding en bescherming voeren momenteel in de strafrechtspleging nog de boventoon. Herstelgericht werken en maatschappelijke participatie vergen meer en zijn een moeilijk en uitdagend proces, zeker in de gevangenis. Sommigen beweren dat het onmogelijk is om de gevangenis zowel een plek van vergelding en bescherming als een 'plaats van herstel' te laten zijn. Verantwoordelijkheid nemen voor het onrecht dat jou is aangedaan, de confrontatie aangaan met je eigen pijn, op zo'n manier dat je uiteindelijk ook verantwoordelijkheid kunt nemen voor de pijn die je anderen hebt aangedaan, met het uiteindelijke doel het inzicht dat je anderen ook geen pijn of onrecht hoeft aan te doen. Toch heeft herstelrecht in de meest nauwe zin een dader *en* slachtoffer nodig. Herstelrecht kan echter ook breder worden geïnterpreteerd, zoals genoemd in de vier herstelopgaven. De verantwoordelijkheid ligt dan niet alleen bij de persoon in detentie, maar bij ons allen in de maatschappij door de systemen die we in stand houden. Er is dan ook nagenoeg onbeperkte ruimte voor verdere ontwikkeling van herstelrecht. Mensen hebben al bij aanvang van het leven geen gelijke positie. Armoede, toegang tot gezondheidszorg, onderwijs en sociale voorzieningen, maar ook vooroordelen, racisme en discriminatie bepalen welke kans je hebt om de competitie met anderen succesvol aan te gaan, naast aangeboren talenten. Waar het gaat om herstel wordt het individu minder gezien als een zelfsturende, onafhankelijke entiteit, maar als lid van de gemeenschap. Niet geld en positie, maar waarden als zorg, rechtvaardigheid en bescherming van mens, milieu en natuurlijke omgeving staan centraal. De zaken die 'van ons allemaal' zijn, zoals de zorg, de energie, het openbaar vervoer en zeker zoiets als de uitvoering van straffen en detentie, zijn overheidstaken waarin deze overheid verantwoordelijk wordt gehouden voor een eerlijke verdeling van rijkdom en zij de fundamentele rechten van de mens en

grondrechten garandeert en respecteert. Deze visie richt zich hoofdzakelijk op het rechtvaardiger maken van de samenleving om geweld en criminaliteit te voorkomen en op het zich na een delict richten op rehabilitatie en herstel in de maatschappij, en andersom.

We begonnen onze beschouwing bij het abolitionisme uit de jaren tachtig met de gedachte aan de gevangenis als 'bewijs van onvermogen', maar ook met een verwijzing naar het oplossen van conflicten buiten het strafrecht om. Herstel in brede zin en de invoering van kleinschalige detentie op maat lijken ons een reële, in deze tijd passende voortzetting van deze uitgangspunten. De gevangenis is daarbij niet zozeer een bewijs van onvermogen, maar veeleer een uitgangspunt voor verdere ontwikkeling. Of, om hier nog een laatste maal Van Swaaningen te citeren: 'Mochten wij ooit nog een leus nodig hebben, dan zou die in dit licht kunnen zijn: schaf de gevangenis af, te beginnen met die in je eigen hoofd.'²²

22 Van Swaaningen 1985, p. 249.